

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI / 291

İslâm ve Demokrasi

Kutlu Doğum Sempozyumu - 1998

Yayına Hazırlayan
Ömer Turan

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	71014
Tas. No:	297.92 KUT.D

ANKARA
1999

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

YAYIN MATBAACILIK VE TİCARET İŞLETMESİ

Meşrutiyet Cad. Bayındır Sk. No: 55 (06650) • Kızılay/ANKARA

Tel: (0.312) 418 59 49 • 417 09 04 • 425 27 75

Fax: (0.312) 417 00 09

Yayın No: 291

Sempozyumlar-Paneller Serisi: 27

ISBN 975-389-342-6

99.06.Y.0005.291

Kapak Tasarım ve Uygulama
Mehmet Fidancı

•
Bu kitap;

Türkiye Diyanet Vakfı

Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin
Dizgi, Fotomekanik, Ofset ve Cilt Tesislerinde
hazırlanıp basılmıştır.

PAKİSTAN ÖRNEĞİNDE DEMOKRASİ TECRÜBESİ: TARİHSEL SÜREÇTE BAKIŞ

Lütfullah KARAMAN

Bir yönetim modeli olarak demokrasi tecrübesine ilişkin İslâm ülkelerine bakılacak olursa bir örnek olarak Pakistan'ın, doğrusu, tarihsel açıdan hayli ilgi çekici ve ayırddedici bir özellik taşıdığı görülür. Zira Pakistan'ın, devlet olarak doğuşundan bugüne siyasî ve idarî yapılanması içerisinde, şu veya bu şekilde ama tam anlamıyla ayrılamaz surette, İslâm ile demokrasiyi pragmatik olarak bir araya getirmeğe çalışan bir örneği bize sunmaktadır. Ancak ben burada, tahsis edilen sınırlı bir süre çerçevesinde ve bu oturma başlığına da uygun düşeceği kanaatiyle, bu ikisinin bağdaşıp bağdaşmayacağı gibi bir teorik tartışmaya girmeksizin, Pakistan örneğinde tarihsel süreçte demokrasi tecrübesine bakmağa; bunu yaparken de, demokrasiyi en genel ve evrensel kıstasları çerçevesinde algılayarak, bu bağlamda örneğimizde görünür halde bulduğum zaafllara işaret etmeğe çalışacağım.

O halde, hemen, elimizdeki örneğin, özelliği gereği Pakistan'ın doğuşuna tekabül eden tarih yaprağını çevirerek bakalım: Burada yazılı göreceğimiz temel bilgi, -uzun yıllar neredeyse bir yüzyıl- dolaysız İngiliz idaresi altında yaşayan Hind Müslümanlarının seçkin öncüllerinin çabaları sonucu bugün Pakistan olarak bildiğimiz ülkenin (1971 yılındaki bölünmeden önce bugünkü Bangladeş'i de içine almak üzere, arada Hindistan'ın bulunduğu doğu ve batı kısımları ile) 14 Ağustos 1947 yılında, bir biçimde "demokratik", yeni ve bağımsız bir devlet olarak kurulmuş bulunmasıdır. İşte bu ortaya çıkış modern tarihte, özel anlamıyla, olağandışı bir siyasal gelişmedir. Zira, söz konusu özel anlamı itibarıyla Pakistan, sömürgelerin bağımsızlaşması sürecinde dikkat çekici bir istisna olarak kurucu kimliğini din ögesi-ne borçlu olan bir devlettir; nitekim, sömürge yıllarındaki müslümanların mücadele aracı olarak 1906 gibi erken bir tarihte ortaya konan Müslüman Birliği bu devletin kuruluşuna giden sürecin başlangıcını teşkil eder. Bu oluşum, doğrusu, ortaya çıkacak olan Pakistan Devleti'nin, kimliğini "İslâm"a borçlu olmakla birlikte, bir biçimde "demokrasi" çerçevesini taşıyacağına dair erken bir işaret olarak alınabilir. Zira, bu Birlik, Hindistan Müslümanları'nın inançları temelinde Hindu çoğunluktan ayrı bir "millet" oluşturduğu öngörüsüyle zaman ve şartlar içerisinde ayrı bir devlet olmayı ha-

kettikleri düşünceyle bağımsız devlet kurma hedefini gütmektedir. Bu bağlamda Birliğin önderleri, farklı bir hayat tarzını açıklıkla ortaya koyan İslâm kültürünün, “modern demokrasi, sosyal adalet, hoşgörü ve sosyal eşitlik gibi modern kavramlarla tutarlı, ilerici ve dinamik olduğunu” öne sürmektedir⁽¹⁾. Önemli bir kısmı kuruluşta rol oynayacak bu önderler esas itibarıyla Batılı eğitilmiş meslek sahibi ve aydınlar olarak, İslâm’ı öne alan geniş halk kesimi içinde seçkin bir azınlığı temsil etmekteydi ama, son tahlilde devletin kuruluşunda bu bağlamda özel şartlar gereği kimliği İslâmî olmakla birlikte bir demokrasi fikri mevcut bulunuyordu. Burada demokrasi fikrini bize veren iki ayrı göstergeden söz edilebilir: İlki, sömürge yönetimi boyunca yapılan idarî düzenlemeler ve bu bağlamda demokratik bir araç olarak ilk sırada akla gelen seçimlerin yapılagelişidir; bu çerçevede özellikle Müslüman Birliği’nin gene demokratik bir araç olarak görmek gereken bir siyasal parti gibi işlev kazanmışlığı ve daha da dikkat çekici olmak üzere, bağımsızlığın eşliğine iyice yaklaşırken 1945 seçimlerinde müslümanlara ayrılan 495 sandalyeden 440’ını Birliğin elde ettiği kayda değer. İkinci gösterge ise, bu dönemin öncü isimlerinden olup daha sonra kurulan Pakistan’ın da ilk yöneticisi olarak karşımıza çıkacak olan Cinnah’ın, o sıralarda, halkın din bağlılığına uyararak İslâm’a vurguda bulunurken aynı zamanda bilinçli olarak demokratik yapılanmadan da söz edişidir. Nitekim Cinnah o dönemdeki resmi mesajlarında “Pakistan’ın modern bir demokrasi olacağını, o demokraside İslâm’ın sosyal adalet ideallerinin hüküm süreceğini” vurgulayagelmiştir⁽²⁾.

Cinnah yeni bir devletin kuruluşundan bir yıl kadar sonra bu dünyadan ayrılmıştır. Yukarıda sunulan kısa bilgi ışığında, özellikle bu devletin ilk yöneticisi olan Cinnah’ın kimliği ve fikir dünyasına atıf yapılarak, kuruluşunda Pakistan idaresinin bir parlamentolu demokrasi olarak görülmesi tüümüyle yanlış olmaz. Bununla beraber, ayrıntıya inildiğinde, hemen, bu yönetim modelinin, gelişmiş örneklerine kıyasla, -Pakistan’ın İngiliz-Hint devlet sisteminden ayrılarak ortaya çıkışından ileri gelen- ciddi bir zaaf taşıdığını da teslim etmek gerekir. Zira ortaya çıkışında devraldığı idari miras dolayısıyla Pakistan’ın, “ekonomik yapısı, sınıf kompozisyonu ve devlet mekanizması, koloni sisteminin ürünüydü. Devleti oluşturan birimlerden sivil bürokrasi ve ordu, en iyi eğitilmiş ve disiplinli birimlerdi. Buna karşılık siyasal partiler, ciddi ölçüde az gelişmişti. Pakistan’ı kıran meşruiyetçi Müslüman Birliği bile, yarımadaının paylaşılmasından önce, sadece bir ortak amaçla, yani Kongre Partisinin egemenliğinden sakınabilme amacıyla bira-

(1) İştıyak Ahmet, “Pakistan, İslâm ve Demokrasi”, *İslâm ve Demokrasi*, TÜSES Vakfı, İstanbul, 1994, s. 180-181.

(2) Ahmet, s. 193; Tanweer Khalid, “Pakistan: the Politics of Islamization”, *Journal of the Pakistan Historical Society*, C. 43, Kis. 3, Temmuz 1994, s. 230.

raya gelmiş müslüman politikacıların gevşek bir koalisyonuydu. Bu politikacıların çoğu, Hindistan'ın paylaşılacağından açıklık kazanmasından sonra Birliğe katılmışlardır. Aralarında, demokraside herhangi bir çıkarı olmayan büyük toprak sahipleri de vardı. Bu şartlar altında, Pakistan'da otoriter bir devlet mekanizması kolaylıkla bilinçlenmiştir.”⁽³⁾

Bu bilgiler, şu değerlendirmeyi daha baştan ortaya koymamızı mümkün kılıyor: Pakistan'ın özetlenen idari ve sosyo-kültürel şartları gereği, bu ülke örneğinde -gelişmiş ülkelerde alışageldiğimiz unsurlarına kıyasla- demokratik rejim cılız ve sancılı başlayıp, kolaylıkla kesintiye uğrayabilmiş, bu çıkmazdan belki de bugüne kadar bir türlü kurtulamamıştır. Bu bağlamda, tarihin seyrine bakış bu değerlendirmeyi haklı kılacaktır.

Bir kere, tartışmasız bir kişisel otoriteye sahip olup ülkenin gündelik işleri için devralınan bürokrasiye dayanan Cinnah dönemi, bu otorite ve onunla muhtemelen ilintili olarak Müslüman Birliği'nin itibarlı konumu sayesinde, cılız da olsa yönetim omdeli olarak demokrasi izleri taşımıştır. Ancak onun 11 Eylül 1949'a rastlayan erken ölümü, sözünü ettiğimiz sancılı halin ilk dönemecini teşkil eder nitelikte bulunabilir. Zira, ardından gelen Liyakat Ali Han yönetimi, daha sonra ülkenin alışkın olacağı, gerek parti içinden güçlü yerel politikacıların ve gerekse parti dışından çeşitli kesimlerin muhalefet hareketlerinin başladığı bir dönem olacaktır. Batılılaşmanın hız kazandığı Ali Han dönemi, çok geçmeden 1951'de bir suikasta kurban gidişiyle sekteye uğramış; ardından ülke siyasi istikrardan bir parça daha uzaklaşan çalkantılı bir döneme girmiştir. Ancak gene de ad koymak gerekirse; istikrarsız hükümetler altında 1955 yılında başa geçen Mirza 1958'de ülkedeki zayıf demokrasiyi kesintiye uğratacak şekilde askeri yönetim ilan ederek yönetimi General Eyüp Han'a devredene kadar, Pakistan'ın yönetim modeli cılız da olsa “parlamerter demokrasi” olarak görülebilir. Nitekim, bu dönemde kabul edilen ülkenin ilk anayasası olan (ve başta belirttiğimiz özel şartların bir sonucu olarak Pakistan'ı bir “İslâm Cumhuriyeti” ilan eden) 1956 Anayasası'nın (yönetim modeli ve hak ve hürriyetler başta gelmek üzere pekçok konuda batılı anayasa teorilerine dayanan) temel çerçevesine baktığımızda bu adı koymak mümkündür. Üstelik, laik modernistlerden dini liderlere geniş bir çizgide pekçok Pakistanlı bu ilkelerde hemfikir olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bununla beraber, tam bu noktada, teoriden sıyrılıp pratiğe geçilince, her demokratik hak ve düzenlemeyi getiren bir yazılı hukuk kaynağı ile söz konusu düzenin her alanda hayata geçmemiş bulunduğu görülür. Ayrıca yaşanan gerçek hayat arasındaki ciddi çelişkilerin varlığının gözden uzak tutulamayacağına dair özel bir kayıt da düşünülmelidir. Doğrusu, az gelişmiş diğer birçok ülke açısından da “demokratikleşme” za-

(3) Ahmet, s. 195-96.

afının en temel açıklayıcısı olarak görebileceğimiz bu durum için, Pakistan örneğinde -şahsen ve demokratikleşme kıstası olarak en ziyade önemsedüğüm- bir gösterge olarak temel insan haklarının hayata geçirilemeyişi ilk sıradada hatırlatılabilir. Daha sonra da bir araştırmaya atıfla bir biçimde tekrar dokunacağım bu konuda, yeri gelmişken çok çarpıcı bulduğum bir bulguya işaret etmek istiyorum. Dolayısıyla sorunun demokratikleşme bağlamında örneğimiz açısından bugün için dahi ifade edeceği anlama ilişkin bir tesbitte bulunacağım: Uluslararası Af Örgütü'nün geçen yıla ait incelemeleri sonucunda açıkladığı rapora göre, bu ülkede, işkence ve kötü muamele sonucu hayatını kaybedenlerin sayısı 200'ü bulmaktadır. Bu ne demektir, tahlile çalışalım: Sadece sözü edilen ilk anayasada değil daha sonraki 1962 ve 1973 Anayasalarında da bütün Pakistanlılar için sivil ve hatta siyasal özgürlükler sıralayan bir temel haklar bildirgesi kabul edilmiş olmasına rağmen, daha ileri ölçüdekiler bir yana, temelinde de temeli olan "yaşama hakkı"nın kullanımında bile Pakistan örneğinde ciddi bir sorun var demektir. Hal böyleyken, temel insan haklarından yaşama hakkını aşacak ileri ölçüleriyle bir ülke vatandaşlarınca ne ölçüde kullanılabiliyorsa, çağdaş ve doğru anlamıyla o ülkenin o ölçüde demokratik bir düzene sahip olduğunu öne sürmek herhalde yanlış olmayacaktır. Buna göre, dünden bugüne Pakistan'ın siyasal rejimi demokratikleşme açısından yabana atılmayacak bir zaf taşımaktadır.

Tarihî sürece geri dönülecek olursa; biraz önce 1958'de Pakistan'ın bu süreçte karşılaştığını belirttiğimiz ve 10 yıl kadar süren Eyüp Han'ın askeri yönetimi, inceleme çerçevemiz açısından ilgi çekicidir: Siyasal çalkantılar arasında iktidarı ele geçiren Eyüp Han, çoğunluğu köylü olan Pakistan halkının temsili demokrasi için yeterince hazırlıklı ve yararlanacak durumda olmadığı iddiasıyla, parlamenter yönetimi reddedecek; iktidara gelişinden kısa süre sonra (sosyo-politik olarak sözkonusu çoğunluğu seferber edecek bir tür özyönetim hedefleyen) "temel demokrasiler sistemi" düşüncesini⁽⁴⁾ ortaya atacaktır. Ancak bu isim benzerliği bizi aldatmamalıdır; zira, söylemden eyleme dönüp bakıldığında Eyüp Han'ın, fiilen politikacı ve aydınlardan uzak askeri ve idari bürokrasiye verdiği ağırlıkla⁽⁵⁾, otoriterliğe açık yönetimi, bir bakıma sanayileşme ve modernleşmede mesafe alınmasına yol açmıştır. Bununla birlikte bu dönem, klasik unsurlarıyla demokratikleşme yolunun tersine gidilen bir dönem olacaktır. Bu aykırılık, herşeyden önce, tabiatı gereği böyledir; zira, Eyüp Han'ın "siyasetçilerin denetimden çıktığına inanıldığında ordunun müdahalesi" biçiminde ve üstelik "daha sonra tekrarlanacak bir emsal" oluşturmak üzere otoriter bir rejim kurması⁽⁶⁾, bu ni-

(4) Lawrence Ziring, *Pakistan: The Enigma of Political Development*, Folkstone, 1980, s. 49, 87, 88.

(5) Ziring, s. 90.

teğiyle, az gelişmiş ülkelerde demokratikleşme zaafının temel bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan, demokratik modele aykırı böyle bir gidişin, Pakistan özelinde başkaca göstergeleri de (sözelimi siyasi partilere yönetimin düşmanlığı ve ülkenin özgün siyasal kültürü çerçevesinde çoğunluğu çeşitliliği içinde ilgilendiren İslâmi nitelikli kurumların kapatılışı gibi) bu noktada ayrıca hatırlanabilir. Dolayısıyla, demokrasi bağlamında istisnâ bir gösterge olarak -en kayda değer olanı Cinnah'ın kızkardeşinin de adaylık koyduğu 1962'deki olmak üzere- iki dereceli seçimlerin yapılışı dikkati çeker; bununla birlikte de, esas olarak demokrasiden uzağa düşen bu dönemde sözü edilen muhalefetin ve çalkantıların artış göstermesi şaşırtıcı olmamalıdır. Nitekim, bu bağlamda, dönemin sonunu getiren 1969 yılı ülke içinde biriken huzursuzlukların patlama yılı olacak; Eyüp Han dayanamayarak yönetimi bir diğer askere, General Yahya Han'a bırakacaktır. Bu noktada, Yahya Han dönemine geçmeden önce, Eyüp Han dönemine tekabül eden Pakistan'ın yönetim modeline ilişkin, anayasa bağlamında bir yeni ad koymadan söz edilebilir: Bu dönemde hazırlanan ve ülkenin ikinci yeni anayasası olan 1962 Anayasası ile, askeri yönetim altında girilen yeni döneme uygun düşecek surette, parlamenter hükümet yerine, bir tür "başkanlık sistemi" benimsenmiştir. Ayrıca, yeri gelmişken, ilkinde de olduğu gibi bu anayasa ile getirilen hukuk düzenlemeleri arasında Pakistan'ın "İslâmî" karakterini yansıtacak bazı özgün yapılanmalara gidildiğini hatırlatmak uygun olur.

Yahya Han'ın geçici yönetimi altında başlayan yeni dönem, -herne kadar gene bir sıkıyönetim rejimi olsa da- önceki otoriter yönetime kıyasla açık biçimde, genel anlamıyla demokrasiye yeniden dönüşün başlangıcı olarak görülebilir. Zira, hükümet, bu dönüşün önemli bir ayağı olarak, "Pakistan'da genel oya dayalı ilk genel seçimleri"⁽⁷⁾ ilan edecektir. Ancak söz konusu 1970 genel seçimleri, Pakistan tarihinin hayati bir dönemeci olarak, bir yandan demokrasiye dönüşü, ama öte yandan da bir bölünmeyi getirmiştir. Zira, Doğu Pakistan kısmında 162 sandalyeden 160'unu kazanan Şeyh Muciburrahman, Batı Pakistan'ın ancak 82 sandalye kazanan Pakistan Halk Partisi'nin lideri Zülfikar Ali Butto'nun ülke yönetimine gelmesine razı olamamıştır. Böylece Butto'nun da rolü bulunan karışık ve çatışmalar sonucunda, 16 Aralık 1971'de tarih sahnesine bugünkü Pakistan (eski batı) ve Bangladeş (eski doğu) ayrı ülkeler olarak çıkmış olacaktır.

Bölünme sonrası Bangladeş'i bir yana bırakacak olursak, bugün bildiğimiz Pakistan'da tarihin yeni bir sayfası Butto yönetimi ile açılmaktadır: Bu dönem askeri yönetimlerden sonra cılız da olsa, genel tanım itibarıyla,

(6) J. L. Esposito / J. O. Voll, *İslâmiyet ve Demokrasi*, Türkçesi: Ahmet Fehmi, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 152.

(7) Khalid, s. 235.

sivil, demokratik bir rejimin yeniden ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu noktada, gene yönetim modeline ilişkin bir anayasa atfında bulunmak gerekir: Dönemin hemen başlarında, genel oy temelinde seçilmiş bulunan Meclis'in kabul ettiği, ülkenin üçüncü ve halen ana gövdesi itibarıyla mevcut anayasası olan 1973 Anayasası ile, "hem yasama hem yargı organının saldırılarından korunan bir yürütmenin egemen olduğu... iktidarı başbakanın elinde yoğunlaştıran değişik bir Westminster tarzı parlamenter demokrasi"⁽⁸⁾ modeline dönülmüş; bu arada, gene adının özenle korunduğu, İslâmî Cumhuriyet'in temel nitelikleri arasına "sosyalist" diye nitelenebilecek yeni bir tanım da eklenmiştir. Öte yandan, ülkenin verili siyasal kültürüne bağlı olarak hukukî düzenleme anlamında gene İslâmî hükümleri beraberinde getiren bu anayasa ile girilen yeni dönemin siyasal gerçeklikleri, arasında ilgi çekici bir biçimde, (kişisel laik ve sosyalist yönelimine rağmen) Butto'nun (kendi hükümetine kitle desteğini temin ve dindarlığı ağır basan muhalefet partilerine karşı koyma makdasıyla) sosyo-ekonomik reformların yanı sıra dini de özel bir biçimde kullanışı; ve bu çerçevede gündelik hayata ilişkin bazı düzenlemelerin Butto yönetimince uygulamaya konusu zikredilebilir. Böylece, 1970'lerin ortalarında gelindiğinde İslâm, belki de önceki dönemlerden çok daha yoğun biçimde, "siyasal söylem ve siyasetin üslubu, hem hükümetin hem muhalefetin kitleleri siyasallaştırmasının öncelikli bir aracı" haline gelmiş⁽⁹⁾ görünmektedir. Böylece gelinen 1977 seçimleri Butto'yu yeniden iktidara getirecektir. Bu noktada, demokrasi tecrübesi açısından bu seçimlere ilişkin bir hatırlatmada bulunmak gerekir; söz konusu seçimlerde; az önce tasvir edilen dönemin siyasal ortamına uygun olarak, muhalefet partilerinin (sadece dini ön planda tutanlar değil laik nitelikli bilinenleri dahil olmak üzere) geniş bir koalisyonun "Pakistan Millî İttifakı" adıyla İslâm'a özel bir vurguda bulunan bir şemsiye altında toplanmış olması hayli dikkat çekicidir. Öte yandan, aynı seçimler, az gelişmiş ülkelerin demokratikleşme macerasında aşına olduğumuz bir unsurun da ülkenin siyasal tartışma gündemine -daha sonra da karşılaşılmak üzere- katıldığı bir örnek oluşturacaktır: seçimlerde hile ve/veya manipülasyon iddia ve tartışmaları.

Bu ortamda çıkan tartışma ve artan huzursuzluklar, Genelkurmay başkanlığına daha önce getirilmiş Ziya ül-Hak'ın önderliğinde girişilen kansız bir darbeye uygun zemin hazırlayarak, aynı yılın 5 Temmuz'undan itibaren ülkeyi bir defa daha askeri yönetimle tanıştıracaktır. Otoriter yönetim altında ve başkanı olan Ziya'nın kimliği ve fikir dünyasına uygun olarak, öncekilerden ayırdedici biçimiyle yeniden İslâmlaşma'nın toplum hayatının hemen her alanında hız kazandığı bu dönemde klasik anlamı ve unsurlarıyla demokrasi kesintiye uğramış olarak görülebilir. Zira, Millî İttifak'ın İslâm'a

(8) Esposito/Voll, s. 156.

(9) Esposito/Voll, s. 157.

özel vurgulamasıyla oluşan kamuoyunun iktidarı ele geçişini kayda değer ölçüde kolaylaştırdığı Ziya, sözü edilen yeniden İslâmlaşma ile klasik anlamda demokrasiden uzaklaşan, otoriter askeri rejimini bir bakıma meşrulaştırmaktadır. Bu uzaklaşmanın dikkat çekici göstergeleri olarak, O, 1979 Ekim'inde seçimleri süresiz erteleme, siyasal partileri yasaklama ve medyaya sıkı bir sansür getirme gibi uygulamalara ardarda girişmekteydi. Böylece siyasal katılımın gitgide artarak kısıtlanması, daha açık bir gösterge olarak, 1981 Şubat'ında "Demokrasinin Yeniden Tesisi Hareketi"nde Milli İttifak'ın "ölü" partilerinin bir araya gelişini doğurmuş, başlangıçta Ziya'nın programını destekleyen dini liderlerin daha laik yönelimli siyasal partilerle seçim talebinde birleşmelerini sağlamıştır. Bu gelişmeler karşısında Ziya'nın yasma yetkisi olmayan ve atanmışlardan oluşan bir Federal Danışma Konseyi'ni 1982'de kurmuş olması ve bunun da çeşitliliği artan muhalefet unsurlarınca ertelemeden ötede bir anlam ifade etmeyişi, bizi, demokrasi tartışması bağlamında çok daha dikkat çekici bir göstergeye ulaştıracaktır: "1984 baharında, Ziya'yı desteklemeye devam eden ve (daha önce) Demokrasinin Yeniden Tesisi Hareketi'nden uzak duran Cemaat-i İslâmi(nin) bile, sıkıyönetime karşı bir cephe ve demokrasinin yeniden tesisi için bir kampanya çağrısında (bulunması ve, onlar da dahil büyük çoğunluğun), askeri bir yönetimin gayri-İslâmi olduğunda, şura temelinde İslâmî bir yönetimin, devlet başkanının İslâm hukukuna tabi olduğu ve parlamento üyelerinin askeri bir yönetici tarafından atanmayıp partilerin katıldığı seçimlerle gidilen bir sistem olduğunda hemfikir (görünmesi)"⁽¹⁰⁾. Dolayısıyla, sıralanan göstergeler ışığında, Ziya dönemi, esas itibarıyla epeyce yeni düzenlemeden sonra ancak 1985 Şubat'ında yapılan ve hala (Ziya kendi İslâmi demokrasi modeli "şurokrasi"nin siyasal partilere izin vermediğini savunmaya devam ettiği için) partilerin resmen katılmadığı, yalnızca bağımsız adayların kendi imkanlarıyla katıldığı, seçimlere kadar, klasik anlamıyla demokrasinin Pakistan örneğinde bir kez daha kesintiye uğradığı bir dönemdir. Ardından uzunca bir aradan sonra başbakanlığa Han Muhammed Cuneycu'nun getirildiği bu seçimlerle başlayacak olan ara dönem, Ziya'nın 17 Ağustos 1988'de vukubulan şaibeli olarak bir uçak kazasında ölümüyle noktalanmıştır.

Daha sonraki dönemin iktidardaki ismi ise Gulam İshak Han'dır. Bu dönem, Pakistan'ın askeri yönetim ile -cılız da olsa- demokratik rejim arasında gidip geldiği sarkaçta ibrenin bir defa daha ikincisine döndüğü ve ardından sancılı da olsa orada kalacağı bir yeni dönem olacaktır. Zira aynı yıl yani 1988'in Kasım'ında yeniden genel seçimler yapılacak; ve ilgi çekici biçimde -darbeden sonra suçlanıp yargılanarak idam edilecek olan Butto'nun kızı Benazir başa gelecektir. Böylece Halk Partisi'nin yıldızı parlayacaktır. Nitekim bu seçimler sonucunda parlamento üyelikleri mevcut partiler ara-

(10) Esposito/Voll, s. 166.

sında şu şekilde dağılmış bulunmaktadır: Bu tablo aynı zamanda, çoğu daha sonra da siyasi varlığını sürdüren partiler yelpazesini bize hatırlatması bakımından da ayrıca kayda değer⁽¹¹⁾:

Pakistan Halk Partisi	93	
İslami Demokratik İttifak	54	(Bu, Cemaat-i İslâmi ile Müslüman Birliği'ni de içine alan ve İslâmlaşma bayrağını sahiplenen dokuz partinin kurduğu bir ittifakı)
Muhacir Ulusal Hareketi	13	
Cemiyet-i Ulema-yı İslâm	7	
Pakistan Avami İttifakı	3	
Avami Ulusal Partisi	2	
Belucistan Ulusal İttifakı	2	
Cemiyet-i Ulema (Derdesti)	1	
Pakistan Demokratik Partisi	1	
Ulusal Park Partisi	1	
Bağımsızlar	27	

Bu seçim zaferinin ortaya çıkışında dikkat çekici etkenlerin rolü olsa gerektir: Bir kere, yukarıdaki tablodan, çoğu az gelişmiş ülke demokrasilerinde aşınası olduğumuz, birbirine yakın seçmen tabanlarına sahip partilerin bölünmüşlüğü, diğer bir deyişle aşırı kutuplaşma, Pakistan özelinde birçok seçim bölgesinde dengesiz biçimde az farklarla Halk Partisi'nin kazançlı çıkışı sonucunu doğurmuştur. Sosyo-politik bir etken olarak ise, halkın uzunca bir süre otoriter yönetim altında kalmış olması ve yanı sıra Halk Partisi'nin başına geçen Benazir'in siyasi kimliği -güçlü demokrasilerde olmaması gereken, siyasi yargılama sonucu idam edilmiş bir liderin kızı oluşu- dikkati çekiyor. Az gelişmiş ülkelerin demokratikleşme macerasında gene aşına olduğumuz bir başka etken, dış dünyanın (özellikle Batı) seçici ilgisi de ayrıca kayda değer. Zira, bu seçimlerden zaferle çıkacak olan Halk Partisi'ne söz konusu ilgi -Benazir'in de daha sonra reddetmediği bir iddia olarak- Batı'dan gelen (20 milyar rupi olduğu öne sürülen) bir maddî yardım olarak da kendini göstermiş bulunuyor. Buna bağlı olarak, konuyla ilgili bilgilere bakılacak olursa, söz konusu yardımın da inkar edilmez rolüyle parti seçimler sırasında propaganda çalışmalarını gayet iyi yapabildiği gibi, önce sürüldüğüne göre, yoksulluğun yaygın olduğu böyle bir ülkede bizzat halka para dağıtılarak oy avcılığı yoluna gidilebiliyor; geniş maddî imkanla parti çalışanlarının seçmenleri bizzat arabalarla sandık başlarına taşıdıkları görülebiliyordu.

(11) Ahmet Küçükağa, *Türkiye'de ve İslâm Ülkelerinde Demokrasi Oyunları*, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s. 184-186.

Yeniden demokrasi yoluna girip ilerlemeğe çalışılan söz konusu 1988 seçimleri ile ilintili bu kısa tahlil bile kendi başına demokratikleşme sorunsalı açısından ele almağa çalıştığımız Pakistan örneğinde (söz konusu seçimlerden ve ilk Benazir hükümetinin kuruluşundan bugünlere uzanacak surette siyasal sistemdeki gelişmelere daha fazla eğilmeden bile) bir bakıma sonuç yerine şu değerlendirmeye varmayı mümkün kılmaktadır: Sosyo-ekonomik olarak zaten büyük sıkıntıları olan Pakistan gibi bir ülkede, gelişmiş modellerinde rastlayageldiğimiz en belli-başlı kıstasları açısından demokratik düzenin varlığı ve işlerliği hayli cılız ve sancılı görünmektedir.

Parantez arasında belirttiğimiz gibi, sonraki gelişmeler, dikkatli bir gözle bakıldığında, burada sonuç yerine ifadelendirilen bir önceki değerlendirmeyi esas itibarıyla yalanlayıcı nitelikte olmadığı görülür. Nitekim, kısaca birkaç noktayı hatırlatmak gerekirse: İlkin, demokrasi vaadiyle iktidara gelen Benazir'in karşılaştığı yerel ve etnik muhalefet üzerine sivil otorite zaafı ile çatışmaların olduğu yerlere hemen asker sevk ederek orduya büyük ölçüde dayanmış olması kayda değer. Demokrasi zaafı açısından dikkati çeken bir diğer nokta ise, Benazir hükümeti ve ailesinin büyük çaplı yolsuzluklarla ciddi biçimde suçlanmış olmasıdır. Nitekim, 1990 Ağustos'unda cumhurbaşkanı Gulam İshak Han, Anayasa'nın ek 8. Maddesine dayanarak, Meclis'i dağıtıp Benazir Hükümetini görevden aldığı anda, bir önceki örneğin işaret ettiği "yetersizlik" yanında önemli bir gerekçesi de "yolsuzluklar" olmuştur. Bir-iki ay sonra yapılan yeni seçimlerle gelen yeni iktidar ve onu takipeden hükümetler yönetiminde de demokratikleşmenin daha önce sıralanmağa çalışılan örneklerin bize gösterdiği zaafalarını Pakistan modelinde çok da fazla değiştirmiş değildir. Yalnız, Halk Partisi ve kurduğu ittifak karşısında İslâmî Demokratik İttifak'ın (gene Pakistan özelinde bir yandan İslâm ve bir yandan da demokrasi etrafında dönen siyasal söylem ve propaganda ile) yarıştığı ve ikincisi adına yüksek bir oy oranı ile sonucunda Navaz Şerif'in başbakanlığa oturacağı bu seçimler, bir bakıma teknik bir gözle bakıldığında, şöyle bir değişimi beraberinde getirecektir: Pakistan'ın siyasal hayatında iktidar yarışının hemen hemen iki parti ağırlıklı bir yapıya dönmüş olması. Nitekim, sonraki süreci şöyle bir hatırlamak bu dönüşümü rahatlıkla gösterebilir: Ekim 1993 seçimlerinde bu defa Halk Partisi'nin yeniden kazanışı ve ardından Benazir'in başbakan Faruk Legari'nin cumhurbaşkanı oluşu; 1996 Kasım'ında tarihin tekerrürü gibi bir defa yolsuzluk ve yetersizlik gerekçesiyle Benazir'in görevden alınmasından sonra, bu defa Şubat 1997 seçimlerinde, kendi partisinin üstün gelişile bir defa daha başbakanlık sırasının Navaz Şerif'e gelişi.

Hatırlatılan bu iki partili mücadele, görünüşte getirdiği istikrar ile, belki demokratikleşme açısından olumlu bir nokta gibi görülebilir. Bu açıdan en yakın tarihli ve belki daha da önemli bir gelişme, Ziya döneminin bir ar-

mağanı olarak Anayasa'ya eklenen ek 8. Maddenin özünü teşkil eden (ve yukarıda görüldüğü gibi, hükümetlerin tabiiömrünü kısaltan ve anayasal olarak Pakistan'ın benimsediği parlamenter demokrasi modelini başkalaştırmış bulunan), cumhurbaşkanının meclisi fesih yetkisini⁽¹²⁾ son hükümetin işbaşına geldikten kısa bir süre sonra Meclis kanalıyla iptal ettirişinden söz edebilir. Ama, bu istisna sayılabilecek nokta bir tarafa bırakılacak ve (sunmağa çalıştığım bildiri boyunca bir kısmı örneklenen) yalnızca yapısal değil daha ötede işlevsel açıdan demokratikleşme bağlamında Pakistan örneğinin taşımağa devam ettiği ciddi kusurlar tekrar dikkate alınacak olursa, Pakistan'ın yarım demokrasisi, klasik ve yaygın kabul gören kıstaslar açısından bakıldığında, olsa olsa "cılız demokrasi" olarak tanımlanabilir. Üstelik, böyle bir yargı tamamen şahsi bir değerlendirme olarak görülmemelidir. Zira, son söz veya son gösterge yerine, çarpıcı bularak hatırlatmak istediğim, uluslararası alanda toplanan verilere dayalı şu kıyaslama, bu yargıyı desteklediği gibi, (Pakistan özelinde bildiride dokunulan bir-iki noktaya denk düşüşüne bakılırsa) belki daha ötede pekiştirmektedir:

"Dünyadaki yolsuzlukları araştıran Uluslararası Şeffaflık Kurumu adlı kuruluşun 1996 Uluslararası Yolsuzluk Araştırması ile dünyada 1972 yılından bu yana siyasal özgürlükleri ölçen Freedom House adlı kuruluşun Sivil ve Siyasal Özgürlükler araştırmasını bir arada değerlendirdiğimizde şu sonuçları elde ediyoruz. Dünyada demokratikleşme düzeyi yüksek tüm ülkelerde en az yolsuzluk sıralamasında yer alan ülkelerin başında Yeni Zelanda gelmekte, bu ülkeyi Danimarka, İsveç, Finlandiya, Kanada ve Norveç izlemektedir. Bu ülkelerin tümünde demokratikleşme en yüksek düzeydedir. Freedom House araştırmasında siyasal özgürlüklerin daha fazla olduğu ülkeler doğal olarak daha demokratik ülke olarak kabul edilmektedir... Uluslararası Şeffaflık Kurumu'nun yaptığı araştırmaya göre dünyada yolsuzlukların en fazla olduğu ülke Nijerya'dır. Yolsuzluk Sıralamasında Nijerya'yı Pakistan, Kenya, Bangladeş, Çin, Kamerun, Venezuela, Rusya, Hindistan, Endonezya, Filipinler ve Uganda izlemektedir. Türkiye bu araştırmada 22. sırada yer almaktadır. Tüm bu sayılan ülkelerde siyasal özgürlükler ya yeterli değildir, ya da temel siyasal ve sivil özgürlükler devlet tarafından ihlal edilmektedir..."⁽¹³⁾

(12) Leo E. Rose ve D. Hugh Evans, "Pakistan's Enduring Experiment", *Journal of Democracy*, C. 8, Nu. 1, Ocak 1997, s. 88.

(13) Coşkun Can Aktan, "Yolsuzluk ile Ekonomide Serbestleşme ve Demokratikleşme Arasındaki İlişki", *Başak*, Yıl 20, S. 93 (Mayıs-Haziran 1997), s. 14-17.